

і діяти одночасно з національними інтересами. Національна ідея як своєрідний духовний стан народу, його менталітет, формується залежно від традицій, як суто правових, так і християнсько-правових, культури, всього середовища буття людини і водночас сама впливає на них, існує як джерело культурно-історичної динаміки нації. Національна ідея є духовним каталізатором національного відродження і вищим проявом політизованої національної свідомості.

Ключові слова: правова система, християнсько-правова традиція, транзитивність, національна ідея, наступність у праві, правосвідомість.

Mima I. Theoretical and legal aspects of the formation of a national idea in the conditions of transitivity of the Ukrainian society

The process of formation of different directions of objective scientific analysis of the problems of the theory of state and law is researched; the analysis of the national idea in the transformation processes of cognition of law is conducted. The formation of a national idea is explained by the position of transitivity of society, the law and structural elements of the legal system, with an emphasis on the existence and preservation of Christian-legal traditions in the law as an element of national identity, which is an objective and subjective need for the perfection and development of law, forming legal and functional expediency, reflecting the peculiarities of interpreting the results of the spiritual and practical assimilation of legal reality embodied in the phenomenon of Christian-legal traditions.

The emphasis is placed on the fact that the national idea can not be understood without taking into account the special conditions of life of the people during its history. It reflects the deep level of national consciousness, advocates all forms of reflection of a nation (man) over issues of the essence of the national community and the meaning of its existence. The national idea also reflects the totality of value orientations of the nation, the direction of the people's thinking, the ability to feel and act simultaneously with national interests. The formation of a Ukrainian national idea, based on the principle of the widest possible national consensus, requires a social compromise based on national values and interests: both legal and Christian-legal.

It is emphasized that the national idea must be constructive, have realistic goals and rely on effective social technologies to achieve them and mechanisms of social and regulatory regulation of social relations. The national idea as a kind of spiritual state of the people, its mentality, is formed depending on the traditions, as well as legal, and Christian-legal, culture, the whole environment of human existence, and at the same time influences on them, it exists as a source of cultural and historical dynamics of the nation. The national idea is a spiritual catalyst for national renaissance and the highest manifestation of a politicized national consciousness. The main factor in the implementation of the national idea in life is the integral national-state ideology as a kind of consensus of subjects of political activity in relation to key values of society, strategic guidelines for the development of the state.

The position of the formation of a national idea, which reflects the deep foundations of the people's consciousness, is substantiated, is an important factor in integrating the nation around basic legal values, combining its past, present and future, defining national priorities, and acting as a strategic guideline for the development of the state. The basic feature of the Ukrainian national idea should be the interaction between the legal, Christian-legal values and cultural innovations that are traditional for the Ukrainian society, caused by globalization processes. It is thanks to the dialogue between traditions and innovations that will contribute to the constructive synthesis of ideas, strategies, theoretical developments of alternative, and sometimes opposing ideological trends, possible consolidation of Ukrainian society and the establishment of a political nation, further democratic development.

Key words: low system, Christian-low tradition, transitivity, national idea, continuity in law, low consciousness.

УДК 321(091); 340(091); 340(122)

*Ірина Володимирівна Музика,
старший науковий співробітник
відділу історико-правових досліджень
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук, доцент*

**ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ ПРИРОДНОГО І ПОЗИТИВНОГО ПРАВА
У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПРАВОВІЙ ДУМЦІ XIX–XXI СТ.**

Постановка проблеми. Проблема протиставлення природного і позитивного права в історії правової думки переважно розглядається як боротьба протилежностей і є однією з найважливіших проблем юридичної аналітики протягом останніх декількох століть. Водночас досить важливою є проблема співвідношення природного і позитивного права в концепціях праворозуміння прихильників теорії природного права. Актуальною залишається ця проблема і в історії української правничої думки.

Останні дослідження та публікації. Окремі аспекти проблеми співвідношення природного і позитивного права в працях вітчизняних прихильників теорії природного права XIX–

XX ст. досліджували С. Рабінович, П. Рабінович, С. Максимов, О. Костенко, С. Сливка, В. Культенко та ін.

Найбільш повно спроби поєднання природного і позитивного права в сучасній вітчизняній правничій думці висвітлені в монографії С. Рабіновича «Природно-правові підходи в юридичному регулюванні» [1]. Зокрема, автор зазначає: «Серед способів поєднання природного і позитивного права, котрі пропонуються окремими юснатуралістичними концепціями, можна виокремити а) матеріально-змістовні, в яких таке поєднання здійснюється через соціально-ціннісні цілі та соціально-потребові джерела та б) формально-структурні, конститутивними елементами яких є певні вимоги процедурного характеру. Відповідно, можна говорити про способи зовнішні «трансцендентні» – вони визначають моральні ідеали державно-юридичного регулювання, його соціально-ціннісний зміст, та способи внутрішні, іманентні – вони становлять принципи державно-юридичного регулювання, його соціально-ціннісний зміст, виходячи з цілей цієї діяльності, сутності відповідних юридичних інститутів» [1, с. 293].

Слід погодитися з висновками автора, що ідейно-змістовна, моральна та соціально-політична амбівалентність юснатуралістичних конструкцій як ідеальних утворень, як «форм правового мислення» не дозволяє наділяти їх самих собою певними соціально-змістовними характеристиками. Проявами такої амбівалентності є, зокрема, те, що ці конструкції здатні виступати інструментом обґрунтування суттєво відмінних за змістом соціальних цінностей та інтересів. Так, як свідчить державно-політична практика XVIII–XX ст., юридико-етатистські різновиди юснатуралізму, яким відповідає «макіавелліанський» тип морально-політичного дискурсу, виражають переважно ідеологію політичної еліти. Натомість етико-лібералістичні форми юснатуралізму, засновані на «кантіанському» дискурсі, втілюють здебільшого етос інтелігенції та дрібної й середньої буржуазії. Соціальне значення природно-правових ідей і теоретико-світоглядних підходів, з якими вони пов'язані, не може бути встановлене апіорі. Його з'ясування вимагає аналізу змісту відповідних концепцій в аспекті їх зв'язків із практикою їх використання, з тим, як вони діють у конкретно-історичних умовах. Головне питання тут полягає у виявленні міри відповідності цих ідей існуючим ціннісно-нормативним стереотипам поведінки й мислення, а також у визначенні стосовно окремих соціальних груп та соціуму загалом практичних наслідків тих державно-юридичних рішень, які приймаються з використанням юснатуралістичної аргументації. Лише за умови такої відповідності природно-правові ідеї та концепції можуть стати реально діючою складовою цієї системи [1, с. 293–295].

Метою статті є дослідження проблеми співвідношення природного і позитивного права в працях вітчизняних прихильників теорії природного права XIX–XXI ст.

Основні результати дослідження. Серед теоретичних розробок видатних вітчизняних правознавців безумовний інтерес становить концепція природного права П. Лодія [2]. Учений визнавав поділ права на природне (закони, що походять із сутності держави й «одним розумом розуміються») та позитивне (закони, що впливають із «становища справ, або волі Верховного Правителя»), публічне й приватне, зовнішнє і внутрішнє. На думку ученого, в основу природного права були покладені реальні властивості людського духу, психологічна природа людини, що є причиною обов'язковості та істинності цього права. Він доводив, що «права не породжені, а лише визначені державою <...>. Твердження ж про те, що держава засновує права, суперечить самій сутності права; про мету й утворення держав мислити не можна, якщо в людей, як таких, уже до появи держав не було прав». П. Лодій вирізняв три види прав підданих: природні, невід'ємні права людини; права, які походять від суспільного об'єднання (право на працю, на захист з боку влади проти обмеження прав індивідуума тощо); позитивні права, «що встановлені у позитивних законах кожної держави», або ті, «про які треба розуміти з мети держав». Водночас поняття «правомірність» і «неправомірність» він трактував відповідно до пріоритету позитивного права («цивільних законів») над природним правом, оскільки вважав, що «Закон природний дозволяє самоуправство, але Закон цивільний забороняє це» [3, с. 9–27].

Природно-правові погляди також лежать в основі концепції праворозуміння П. Юркевича. Він поділяв ідею І. Канта про поділ права на природне, позитивне і справедливість [4, с. 85]. Джерелом природного права П. Юркевич вважав розум людини і божественний розум. Зокрема, він зазначав: «...під природним правом не розуміється право диких, а лише те, що властиве людині

як розумній істоті; відповідно ми маємо тут справу з правом як ідеєю. Природне право з'ясовує питання: що треба вважати правом людини як розумної істоти. А це питання є найістотніше, найзначущіше питання для людини, питання життя: ідея права є сила, яка діє в людстві, діє у формі переконань. Справедливо, що природне право не має характеру позитивного права; але це не дає жодної підстави для заперечення значення цього права і водночас не дозволяє надати йому такого характеру. Природне право – це позитивна моральна сила, бо воно є ідеєю людського розуму; а розум завжди законодавчий; його ідея завжди реальна як завдання і як вимога, яку він і здійснює завжди відповідно до ступеня переконання. Воно є “правом встановленим природою і божественним розумом”. Природне право є діючим <...> саме тому, що природне право є ідея, воно має практичне значення, санкція якого полягає в переконаннях. Природне право, власне, є ідея, яка не потребує санкції і яка обов'язкова для розумних істот не через зовнішні визначення, а через внутрішній авторитет» [5, с. 170–171]. Він доводив: «Наука природного права містить у собі всі ті відносини людини, які є джерелом обов'язкового за природою і невиконання яких людина розглядає як зло. Позитивне право не може знищити права природного, але може видозмінювати його, тобто реалізувати ідеї природного права можна різними шляхами, який шлях обрати – це залежить від волі. <...> Природне право силою свого авторитету змінює і зупиняє дію позитивного права. Оскільки авторитет божественного права закорінений у його розумній природі, а розум у своїх визначеннях [ні від чого] не залежить, то воно є сила самостійна, само дієва, яка скеровує позитивне право. Коли якась ідея божественного права досягає зрілості в суспільній думці, коли набуває форми сильного переконання, вона існує в житті, діючи певним чином на позитивне право; ідея закону переходить цілком до самого закону. А тому природне право є сила дієва» [5, с. 171].

Як бачимо, учений визнавав взаємовплив природного і позитивного права. На думку П. Юркевича, природне право є критерієм для позитивного права, адже, на його думку, жоден закон не може організувати суспільного життя так, аби людина була змушена відмовитися від вільного обговорення питань права або перестала б посилаватися на ідею природного права, обмежуючи своє поведіння лише позитивним законом. Тільки через вільне обговорення правових ідей можливий прогрес права. Адже, якщо б людина, обговорюючи права, змушена була б відмовитися від норми природного права, то за надзвичайної здатності пристосовуватися до всякого становища, вона потрапила б раз і назавжди у залежність до випадкових форм права і побуту. Також, на його думку, не всі позитивні закони, які хоч і мають практичну силу, не можуть бути визнані розумними, також ніколи уряд не зобов'язаний приймати закон лише на підставі його розумності. Також, наголошує учений, ідеї природного права допомагають уникнути омани, викриваючи цілком неправдиві принципи й тим уберігає позитивне право від поширених забобів: майнової рівності, перетворення усіх моральних дій на обов'язкові, визнання єдиною довершеною владою верховенства народу тощо [5, с. 171–173].

На нашу думку, П. Юркевич у цьому разі досить близько підійшов до розуміння процесів самоорганізації людських спільнот і необхідності врахування цих процесів при визначенні цілей та завдань законодавчого регулювання суспільних відносин.

Ф. Тарановський у своїй праці «Вчення про природне право» зазначав, що в римській правовій традиції природне право, як незмінно добре і справедливе, перебуває відносно позитивного права у двоякому відношенні. З одного боку, воно входить до його складу як основна організуюча засада, оскільки при повному відхиленні від засад справедливості й добра неможлива ніяка доцільна регламентація відносин у людському співіснуванні. З другого боку, природне право є протилежністю позитивного, оскільки останнє керується стремлінням до найдоцільнішого пристосування до умов конкретного середовища й забезпечення інтересів усіх або більшості й не в змозі реалізувати засади добра і справедливості у всій їхній повноті і послідовності. У цьому сенсі природне право стоїть вище позитивного як критерія для оцінки і подальшого удосконалення останнього. З цієї точки зору римські юристи, з одного боку, виправдовували чинне позитивне право, підкреслюючи, що воно прямо не суперечить природному праву і загалом засновується на його вимогах; з другого боку, піддавали позитивне право критиці з точки зору природної справедливості і знаходили в останній джерело для оновлення, пом'якшення й удос-

коналення позитивного права [6, с. 5]. У подальшому в історії права були різні спроби побудови природно-правової системи, іноді діаметрально протилежні, утім, природно-правові концепції справили вплив на розвиток позитивного права й сама ідея природного права вкоренилася в правосвідомості всіх часів і народів. Ігнорування природного права в період ототожнення наукового позитивізму з формально-юридичним призвело до викреслення природного права з теперішнього і минулого як наукову оману. З часом ця помилка була виправлена, без теорії природного права не змогла обійтися й політика права, зокрема без такого критерію, як ідея справедливості, тобто природноправової ідеї. Ідея природного права продовжувала жити і проявляти свою дію в епоху офіційного її вигнання з наукового обігу і визнання позитивного права єдиним об'єктом юридичної науки. Живучість ідеї викликала, нарешті, перегляд теоретичного питання про природне право, що призвело до відродження останнього [6, с. 20, 22].

Окремо варто зупинитися на висвітленні досліджуваної проблеми в працях О. Костенка. Зокрема, у своїй концепції соціального натуралізму проблему співвідношення природного і позитивного права він розглядає крізь призму розрізнення у правознавстві «права» і «псевдоправа». Право учений визначає як засіб узгодження суспільного життя людей із законами соціальної природи, суть якого полягає у визначених законами соціальної природи «природних свободах» і «природних обов'язках» людей, закріплених у формі писаного чи неписаного законодавства, звичаїв, релігійних норм, табу та інших правил, виконання яких забезпечується суспільними засобами. Цю концепцію права автор називає «соціально-натуралістичною концепцією права». Соціально-натуралістична концепція права проблему співвідношення понять «природне право» і «позитивне право» у сучасному правознавстві вирішує таким чином, що визнає їх різними аспектами одного й того ж феномена, який ми називаємо правом. Відповідно до цієї концепції «природне право» – це закони соціальної природи, яким люди мають надавати форму законодавства, тобто «позитивного права», а «позитивне право» – це законодавча форма, яку люди мають надавати «природному праву», тобто законам соціальної природи. Звідси випливає, зокрема, критерій розвиненості права: чим краще закони соціальної природи втілюються у законодавстві суспільства, тим розвиненішим є право у цьому суспільстві. Перевага соціально-натуралістичної концепції права, порівняно з іншими відомими концепціями (зокрема з іншими відомими концепціями «природного права») полягає у тому, що вона є більш ефективним засобом подолання «правового позитивізму», який проявляється у вигляді «правової сваволі» і «правових ілюзій». А останні, будучи зародком усякого соціального зла, і є основними руйнівниками соціального (зокрема й правового) порядку, без якого не може бути людського благополуччя. Відповідно, «принцип верховенства права», виходячи з «натуралістичної» юриспруденції, О. Костенко розуміє як «принцип верховенства “природного права”». Критерієм справедливості будь-якого правового акта він вважає відповідність його законам соціальної природи, і зокрема законам «природного права». Критерієм будь-якої правової (так само як і моральної) заборони є невідповідність заборонюваного діяння законам соціальної природи, у тому числі законам «природного права», виходячи з того, що добром є усе те, що узгоджується із законами соціальної природи, а злом є те, що не узгоджується з ними. Зокрема, критерієм для криміналізації діяння має бути порушення цим діянням законів соціальної природи. Інакше діяння не може визнаватися злочином [7].

Висновки. Наведені матеріали, звісно, не віддзеркалюють всіх аспектів проблеми співвідношення природного і позитивного права у працях вітчизняних прихильників цієї теорії. Водночас у межах досліджуваної проблеми можна зробити деякі висновки: а) природне і позитивне право розглядаються як відносно незалежні або взаємодоповнюючі, інтегровані аспекти правової реальності, або ж визнається верховенство природного права стосовно позитивного права; б) природне право визнається як моральний критерій та критерій справедливості стосовно позитивного права (законодавства); в) джерелом природного права визнаються закони природи, закони самоорганізації людських спільнот, божественний розум, розум людини, властивості людського духу, природний порядок речей, природа людини; джерелом позитивного права визнається воля законодавця, державна воля, воля суб'єктів права, суддів або судових органів.

Використані джерела

1. Рабінович С. П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні : монографія / С. П. Рабінович. – Л. : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. – 576 с.
2. Усенко І. Б. П. Д. Лодий: філософ, правознавець, просвітник / І. Б. Усенко, І. В. Музика // Часопис Київського університету права. – 2016. – № 2. – С. 12–19.
3. Лодий П. Д. Теория общих прав, содержащая в себе философское учение о естественном всеобщем государственном праве / П. Д. Лодий. – СПб., 1828. – С. 3–41.
4. Тихонов В. Н. Идеи П. Д. Юркевича о государстве и праве в контексте современности : монография / В. Н. Тихонов. – Луганск : РИО ЛАВД, 2003. – 304 с.
5. Юркевич П. Історія філософії права; Філософія права; Філософський щоденник / П. Юркевич. – К. : Редакція журналу «Український світ», 1999. – 756 с.
6. Тарановский Ф. В. Учение об естественном праве / Ф. В. Тарановского // Журнал Министерства Юстиции. – Петроград, 1916. № 3. – С. 1–26.
7. Костенко О. Що є право? Про основи «натуралістичної» юриспруденції у світлі соціального натуралізму / О. Костенко // Право України. – 2010. – № 4. – С. 83–91.

Музика І. В. Проблема співвідношення природного і позитивного права у вітчизняній правовій думці XIX–XXI ст.

Досліджується проблема взаємодії природного і позитивного права в теоретичних концепціях вітчизняних прихильників теорії природного права XIX–XXI ст. Аналізуються різні підходи до способів і форм взаємодії природного і позитивного права як аспектів правової реальності. Висвітлюються погляди науковців щодо джерел природного права.

Ключові слова: природне право, позитивне право, історія вітчизняної правової думки, джерела природного права, співвідношення природного і позитивного права.

Muzyka I. The problem of the correlation of natural and positive law in the national legal thought of XIX–XXI

The problem of interaction of natural and positive law in the theoretical concepts of domestic supporters of the theory of natural law of the nineteenth and twentieth centuries is investigated. Various approaches to methods and forms of interaction of natural and positive law as aspects of legal reality are analyzed. The views of scientists on sources of natural law are highlighted.

Conclusions: a) natural and positive law are considered as relatively independent or complementary, or integrated aspects of legal reality, or recognized the supremacy of natural law with respect to positive law; b) natural law is recognized as a moral criterion and a criterion of justice in relation to positive law (legislation); c) the source of natural law is recognized by the laws of nature, the laws of the self-organization of human communities, the divine mind, the mind of man, the properties of the human spirit, the natural order of things, the nature of man; the source of positive law is the will of the legislator, the state will, the will of the subjects of law, judges or judicial bodies.

Key words: natural law, positive law, history of domestic legal thought, source of natural law, correlation of natural and positive law.

УДК 340

*Костянтин Сергійович Немченко,
аспірант відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України*

**ФІСКАЛЬНА ФУНКЦІЯ ДЕРЖАВИ:
ПІЗНАВАЛЬНО-АНАЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ПРИРОДИ ТА ЗМІСТУ**

Постановка проблеми. Реформаційні процеси, що відбуваються у сучасному суспільстві, потребують суттєвих змін різноманітних сторін діяльності держави. Однією з них є функціональне призначення держави, що, в підсумку, і визначає її місце в суспільстві. Тому фундаментальні трансформації основних напрямів діяльності держави, головним серед яких є фінансова діяльність держави, визначають ефективність впливу на суспільство та дієвість здійснюваних реформ. Сучасний стан розвитку Української держави та виклики, які ставляться перед нею, визначають актуальність дослідження змісту та сутності функціонального призначення держави, основне місце в якому належить фінансовій функції. Виконуючи роль інструмента державної політики, податки та оподаткування водночас є складовими діяльності органів державної влади, мають правову форму закріплення та визначають зміст фінансової функції держави. Актуальність теми дослідження підтверджується й існуючим станом її наукової розробки. Наукові проблеми, пов'язані